

Aniołowie w pierwszym łacińskim komentarzu do Apokalipsy Wiktoryna z Petowium

Angels in the First Latin Commentary on the Apocalypse
by Victorinus of Poetovium

Dominika Budzanowska-Weglenda¹

Abstract: The purpose of this article is to examine how Victorinus of Poetovium (Poetavium), in his *Commentarius in Apocalypsim*, comments on the passages in the Apocalypse of St John in which the term ‘angel’ – *angelus* – occurs, and how he interprets the term. First, the frequent occurrence of angels in Scripture, especially in the last book of the Bible, is mentioned. It was recalled, following Augustine of Hippo, that the term *angelus* denotes a mission and not the nature of the beings so termed. It was also stressed that, for the Church Fathers, angelology was not the most important issue addressed in their writings, and similarly, it is quite rare for scholars to deal with the patristic teaching on angels. A brief introduction is given to Bishop Victorinus as the first Latin exegete and his style of interpretation, especially the importance of allegoresis and typology. All explanations of the term *angelus* in the extant fragments of Victorinus’ commentary on the Apocalypse are discussed: first those in which angel is taken to mean Elijah or Christ himself, then the good heavenly angels, and finally the evil angels – the devil, the Antichrist – are analysed. The results of a study of another text by the Bishop of Poetovium, *De fabrica mundi*, are also briefly quoted, in which this treatise on the creation of the world contains interesting concepts by the author about angels, concerning, for example, the twenty-four original angels created on the first day.

Keywords: Victorinus of Poetovium; commentary; Apocalypse of St. John; angels; *angelus*; exegesis

---

Najwcześniejsze zachowane (niekiedy we fragmentach) łacińskie komentarze do Apokalipsy św. Jana powstały na przełomie III i IV wieku, a pierwszym² takim opracowaniem jest *Commentarius in Apocalyp-*

---

¹ Dr hab. Dominika Budzanowska-Weglenda, profesor uczelni, Zakład Retoryki, Katedra Literatury Staropolskiej, Instytut Literaturoznawstwa, Wydział Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: d.budzanowska@onet.pl; ORCID: 0000-0002-9030-9583.

² To dzieło Wiktoryna zrecenzował Hieronim (o czym krótko jeszcze dalej), następnie w IV wieku tę księgę biblijną objaśniał Tykoniusz donatysta (a może raczej

*sim (Explanatio in Apocalypsin)*³, dzieło Wiktoryna, biskupa panońskiego Petowium (czy też Petawium⁴, dzisiejsze Ptuj w Słowenii), millenarysty⁵. W artykule zostaną przeanalizowane objaśnienia Wiktoryna dotyczące aniołów występujących w Apokalipsie św. Jana. Jak się okaże, niekiedy aniołowie są interpretowani nie jako ‘niebiescy aniołowie’, ale także jako inne istoty, zgodnie ze znaczeniem łacińskiego, ale wywodzącego się z języka greckiego, terminu *angelus*.

Aniołowie (dobrzy i źli) wielokrotnie występują w Biblii i to już w Starym Testamencie⁶. Pełnią również ważną funkcję w księgach Nowego Testamentu:

---

były donatysta) oraz Cezary z Arles (V/VI wiek), Kasjodor (V/VI), Apryngiusz z Béja (VI), Prymazjusz z Hadrumetum (VI), Beda Czcigodny (VII/VIII), Beatus z Liébana (VIII) i wreszcie Ambroży Autpert (VIII). Zachował się też anonim, najprawdopodobniej irlandzki, a z dziełem Kasjodora wydano pokrewne anonimowe *Commentatorium* i trzy teksty średniowieczne. Z autorów greckich komentarzy do Apokalipsy warto wspomnieć Ekumeniusza (VI), Andrzeja z Cezarei (VI/VII) czy Aretasa z Cezarei Kapadockiej (IX/X), a także pierwszego komentatora, którym wydaje się być Meliton z Sardes (II), millenarysta, jednak jego dzieło się nie zachowało (zob. *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski – W. Stawiszyński, Poznań 2018, s. 71, 95, 196-203, 233-236, 287-288, 302-303, 588-592, 701, 831-832, 954-955, 978).

³ Victorinus, *Commentarius in Apocalypsim et De fabrica mundi*, CSEL 49, ed. J. Haussleiter, Vindobonae – Lipsiae 1916, tł. Victorin de Poetovio, *Sur l'Apocalypse, suivi du 'Fragment chronologique' et de 'La Construction du monde'*, Sch 423, ed. M. Dulaey, Paris 1997; Victorinus Poetovionensis, *Opera quae supersunt. Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi. Tractatus de fabrica mundi. Fragmentum de vita Christi*, CCL 5, ed. R. Gryson, Turnhout 2017.

⁴ Więcej o tym mieście w czasach rzymskich i o jego chrystianizacji, zob. D. Kasprzak, *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, AnCra 43 (2011) s. 143-145.

⁵ Millenaryzm (chiliazm) uznawał istnienie ziemskiego królestwa Mesjasza przed końcem czasów. Był to być może najbardziej dyskutowany pogląd wśród doktryn judeochrześcijańskich. Por. J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, Kraków 2002, s. 337. Zob. D. Kasprzak, *Drugi millenaryzm w ujęciu Wiktoryna z Poetovium*, w: *Między Biblią a kulturą*, red. T. Jelonek – R. Bogacz, Biblia w Kulturze Świata 2, Kraków 2011, s. 43-57. Jak zauważa Mieczysław Paczkowski, Wiktoryn starał się millenaryzm „postawić na nogi” (*Vittorio cercava in rimettere in piedi il millenarismo*) i uczynić go wiarygodnym, pokazując jego podstawy biblijne. Por. M. Paczkowski, *Alcuni aspetti teologici dell'Apocalisse in Vittorino di Petovio*, BPTH 5 (2012) s. 187.

⁶ Por. zestawienie w: *Księga o aniołach*, red. H. Oleschko, Kraków 2002, s. 15-16.

Według NT w niebie są aniołowie, opisywani jako słudzy i posłańcy Boga (Mt 18,10; Mk 12,25; 13 paral.; Ef 3,15; Ap 12,7; 19,1). Aniołowie zstępują i wstępują do nieba (Mt 28,2 paral.; Łk 2,15; 22,43; Ga 1,8), tak podróżujących aniołów dostrzega posiadający apokaliptyczne wizje (Ap 10,1; 18,1). Szatan został wygnany z nieba i nie może wnosić oskarżenia przeciwko wspólnocie Jezusa (Łk 10,18; J 12,31; Ap 12,12; por. LXX Iz 49,13). Z tego faktu cieszą się niebo i święci, apostołowie, prorocy oraz męczennicy w niebie (Ap 18,20; 11,12; 7,14)⁷

oraz

Jezusowe powiedzenie: „Ujrzyście niebiosa otwarte i aniołów Bożych wstępujących i zstępujących na Syna Człowieczego” przerośnie charakteryzuje całość ziemskiego życia Jezusa jako Mesjasza, który łączy ziemię z niebem (J 1,51; por. Rdz 28,12). [...] Szczególną opieką ze strony Boga są objęci „mali” [...], gdyż jak objaśnia Jezus, ich aniołowie kontemplują oblicze Boga (Mt 18,10)⁸.

Pismo Święte pokazuje, że Bóg jakby korzysta z posługi „wysyłanych z misją duchów”⁹ głoszących Jego prawdy: „dzięki nim u progu Nowego Testamentu Zachariasz, Józef, Maryja zostaną pouczeni o tajemnicy przyjścia Syna Bożego na ten świat. *Apokalipsa św. Jana* ukazuje ich, jak przewodzą wzrostowi Kościoła. Całe Pismo Święte głosi ich uczestnictwo w chwalebnym przyjściu na końcu czasów”¹⁰.

Ostatnia księga Biblii wymienia aniołów najczęściej w całym Piśmie Świętym¹¹, bo aż w tylu fragmentach: Ap 1,1; 1,20; 2,1; 2,8; 2,12; 2,18; 3,1; 3,5; 3,7; 3,14; 4,5-8; 5,2; 5,11; 7,1-3; 7,11; 8,2-13; 9,1-11; 9,13-15; 10,1-10; 11,15-19; 12,7-9; 14,6; 14,8; 14,9-10; 14,15; 14,17-19; 15,1; 15,6-8; 16,1-17; 17,1-7; 18,1-3; 18,21; 19,14; 19,17-18; 20,1-3; 21,9-17; 22,6; 22,8-10; 22,16¹². *Apokalipsa św. Jana*, co warto zaznaczyć, została objawiona właśnie przez anioła podczas pobytu jej autora na wyspie

⁷ D. Kasprzak, *Kształtowanie się nauki o niebie w teologii patrystycznej I-III wieku*, Kraków 2017, s. 74-75.

⁸ Kasprzak, *Kształtowanie się nauki o niebie w teologii patrystycznej I-III wieku*, s. 76-77.

⁹ Por. Hbr 1,14.

¹⁰ J. Daniélou, *Aniołowie i ich misja*, tł. K. Kubaszczyk, Warszawa – Ząbki 2006, s. 14.

¹¹ Por. zestawienie w: *Księga o aniołach*, s. 15-16.

¹² Por. *Księga o aniołach*, s. 16.

Patmos. Księga ta, jak przekłada jej pierwszy wers Jakub Wujek, stanowi „Objawienie Jezusa Chrystusa, które jemu dał Bóg, aby objawił sługom swym, co się ma dzieć wrychle, i oznajmił, posławszy przez anioła swojego słudze swemu Janowi”¹³. Aż tak istotne znaczenie aniołów w tej księdze cechuje reprezentowany przez nią gatunek literacki¹⁴.

Augustyn z Hippony, który „wyznaczył jasne linie angelologii katolickiej, bazując przede wszystkim na objawieniu Bożym”¹⁵, w *Ennarationes in Psalmos* wyjaśnia: „kiedy są posyłani, stają się aniołami” („cum mituntur, fiunt angeli”) i „z racji tego, co [ów duch] wykonuje, jest aniołem” („ex eo quod agit angelus est”)¹⁶. Przypomnijmy więc, że termin „anioł” pochodzi z języka greckiego – *ángelos* (ἄγγελος) – i oznacza ‘posłańca, wysłannika’, podobnie jak w języku hebrajskim, w którym moce niebieskie są określane jako *malakim* מַלְאָכִים (liczba mnoga od *mal’āk* מַלְאָךְ) – ‘posłańcy’. Przy czym zarówno *mal’āk*, jak i *ángelos* mogą oznaczać nie tylko niebiańskiego wysłannika, ale i ludzkiego posła, wysłannika czy wręcz namiestnika Boga¹⁷. W łacinie biblijnej i w komentarzach do Pisma

¹³ Ap 1,1.

¹⁴ Por. Dąbek, *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie św. Jana*, RBL 37/4 (1984) s. 305-306. Więcej o aniołach w Apokalipsie św. Jana, zob. F.M. Rosiński, *Aniołowie w Nowym Testamencie*, w: *Anioł w literaturze i w kulturze*, t. 2, red. J. Ługowska, Wrocław 2005, s. 30-32.

¹⁵ M.C. Paczkowski, *Aniołowie w starożytnej literaturze chrześcijańskiej (II-IV wiek)*, w: *Anioł w literaturze i w kulturze*, red. J. Ługowska – J. Skawiński, Wrocław 2004, s. 55.

¹⁶ Augustinus, *Ennarationes in Psalmos* 103, 1, 15, PL 37, 1348-1349.

¹⁷ Por. F. Sieg, *Siedem gwiazd – aniołowie siedmiu Kościołów (Ap 1,20)*, „The Biblical and Liturgical Movement” 36/2 (1983) s. 131-137. Franciszek Sieg wykazuje w swojej analizie, że „siedem gwiazd” (aniołowie siedmiu Kościołów) w Ap 1–3 są prorokami-zwierzchnikami siedmiu Kościołów („narzędziami Chrystusa Zmartwychwstałego i Ducha Świętego” – Sieg, *Siedem gwiazd – aniołowie siedmiu Kościołów (Ap 1,20)*, s. 136), co pozwala stwierdzić, że „pierwsze chrześcijańskie wspólnoty posiadały już instytucjonalną władzę, która wykonywała w stosunku do lokalnych Kościołów wiele podstawowych funkcji duszpasterskich, aczkolwiek nie była jeszcze pod względem formalnym i jurydycznym tak rozwinięta jak dziś i sposobem wykonywania przypominała raczej funkcje proroków” (Sieg, *Siedem gwiazd – aniołowie siedmiu Kościołów (Ap 1,20)*, s. 137). Zob. też: S. Longosz, *Opiekuńcza funkcja aniołów w nauce Ojców Kościoła (zarys problemu)*, w: *Księga o aniołach*, red. H. Oleschko, Kraków 2002, s. 151. Warto przypomnieć, że np. Kasjodor w swoich krótkich objaśnieniach do Apokalipsy (*Commentaria minora in Apocalypsin Iohannis*, ed. R. Gryson, CCL 107, Turnhout 2003) aniołów siedmiu Kościołów interpretuje jako biskupów tych poszczególnych Kościołów. Odnośnie do samego wyrażenia „anioł Kościoła” należy przypomnieć, że jest ono „niewolniczym tłumaczeniem rabinistycznego *šeliah cibbur* – ‘wysłany, uppełnomocniony, mający zada-

Świętego zazwyczaj człowiek posłany z misją określany jest jako *nuntius* lub *legatus*, a istota anielska – jako *angelus*. Nie jest to jednak regułą, co pokazują także niektóre fragmenty pierwszych łacińskich komentarzy do Janowej Apokalipsy.

Trzeba pamiętać, że dla Ojców Kościoła angelologia nie była najistotniejszym zagadnieniem poruszonym przez nich w pismach i nigdy ona nie dorównała

swą głębią merytoryczną wypracowanej wówczas chrystologii, pneumatologii, soteriologii czy nauce trynitarniej, bo nie pojawiła się w okresie patrystycznym żadna poważniejsza (oprócz gnostycyzmu) herezja, która kwestionowałaby istnienie, naturę lub rolę aniołów, a przez to zmusiła do wypracowywania precyzyjnych pojęć i spekulatywnej teologii aniołów. Prawie wszyscy Ojcowie uczą o aniołach, ale w sposób incydentalny, pozostawione zaś ich fragmentaryczne wypowiedzi pozwalają nam poznać raczej sposób, w jaki pojmowali świat anielski, niż dokładną jego ideę¹⁸.

Zapewne dlatego też badacze wczesnochrześcijańskiej literatury raczej „dorywczo” zajmują się angelologią Ojców Kościoła¹⁹.

Wiktoryn, biskup męczennik, jest uznawany za pierwszego chrześcijańskiego egzegetę, który – choć zapewne biegły był w grece²⁰ – pisał komentarze do ksiąg biblijnych w języku łacińskim, pozostając pod

---

nie powierzone przez gminę’. Termin powyższy oznaczał głównie zmieniającego się co tydzień lektora w synagodze. W Apokalipsie oznacza człowieka upelnomocnionego przez Boga, który przewodniczy modlitwie i faktycznie zarządza życiem społeczności wiernych, czyli biskupa – wychowawcę oraz kierownika gminy i zarazem uosobienie gminy chrześcijańskiej, do której św. Jan kieruje swoje pisma” (Dąbek, *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie św. Jana*, s. 306). Zob. Daniélou, *Aniołowie i ich misja*, s. 88-89.

¹⁸ S. Longosz, *Opiekuńcza funkcja aniołów w nauce Ojców Kościoła (zarys problemu)*, s. 158. Por. K. Paczos, *Wstęp*, w: J. Daniélou, *Aniołowie i ich misja*, tł. K. Kubaszczyk, Warszawa – Żabki 2006, s. 9-10; F.M. Rosiński, *Koncepcja aniołów w Starym Testamencie*, w: *Anioł w literaturze i w kulturze*, red. J. Ługowska – J. Skawiński, Wrocław 2004, s. 14.

¹⁹ Por. Paczos, *Wstęp*, s. 5.

²⁰ Por. np. Hieronymus, *De viris illustribus* 74: „Victorinus Petavionensis episcopus, non aequae Latine ut Graece noverat. Unde opera eius grandia sensibus viliora videntur compositione verborum” (PL 23, 719); J. Tixeront, *A Handbook of Patrology*, London 1923, s. 134-135; H. György, *Kezdet, vég, Krisztus*, w: Poetovioi Victorinus, *Kezdet és vég: A Teremtés könyvéről és a Jelenések könyvéről*, red. H. György, Budapest 2017, s. 9; Kasprzak, *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, s. 143, 148, 154.

wpływem egzegezy judeochrześcijańskiej i aleksandryjskiej, czyli takich pisarzy jak np. Papiasz, Ireneusz, Hipolit i Orygenes²¹. Był millenarystą, dlatego między IV a V wiekiem Hieronim ze Strydonu napisał wiosną 398 roku dość pośpieszną recenzję tego komentarza²².

Dla Wiktoryna jako egzegety istotna była alegoreza (zwłaszcza przy objaśnianiu biblijnej numerologii), która jednak często przechodziła w typologię. Jak zauważa Dariusz Kasprzak: „Siedem dni stworzenia stanowi dla Wiktoryna archetyp wszystkich tygodni. [...] Dzień siódmy stanowił wprowadzenie do kontemplacji Chrystusa, który przeżył na ziemi czas doskonały: siedem okresów po siedem lat każdy”²³, a liczbę siedem egzegeta jako liczbę doskonałą odnosił również do wydarzeń zbawczych, w tym do tych z Apokalipsy, jak choćby do siedmiu rogów anielskich z Ap 5,6, siedmiu lamp, które palą się przed tronem Boga, z Ap 4,5, siedmiu złotych kandelabrow z Ap 1,13.20, siedmiu aniołów z Ap 8,1 i 15,1, siedmiu tręb z Ap 8,6, siedmiu pieczęci na księdze z Ap 5,1. Jak Kasprzak zauważa za Marią Veronese: „wyliczankę Wiktoryna z biblijnym użyciem liczby siedem można podzielić na cztery grupy po pięć figur każda: pierwsza zawiera figury reprezentujące Ducha Świętego, druga – Kościół, trzecia posiada wydzźwięk wydarzeń apokaliptycznych, wreszcie czwarta dotyczy figur oddających zbawienie Kościoła”²⁴. Takie objaśnianie liczb prowadzi Wiktoryna do typologii, „która wykluczała wieloznaczność alegorezy, gdyż pozwalała na wydobycie właściwej cechy samego Pisma, to jest stałej jedności znaczenia tekstu biblijnego”²⁵.

Dla Wiktoryna Apokalipsa, posiadając strukturę repetytywną, stanowiła teologiczną i literacką rekapitulację całego Pisma²⁶: „apostoł Jan zawarł w tekście swej Apokalipsy wszystko, co wcześniejsze prorocтва przepowiadały jeszcze w okresie Prawa, a przez samo Prawo Janowa Apokalipsa łączy wszystkich proroków, obejmując tym samym sens Pisma”²⁷.

²¹ Por. Hieronimus, *De viris illustribus* 18, 4, PL 23, 670B; Hieronimus, *In Ecclesiasten*, 4, 13-16, CCL 72, s. 290; Hieronimus, *Epistula* 84, 7, CSEL 55, s. 130.

²² Por. M. Dulaey, *Jérôme 'éditeur' du Commentaire sur l'Apocalypse de Victorin de Poetovio*, REAug 37 (1991) s. 203-207.

²³ Kasprzak, *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, s. 149-150.

²⁴ Kasprzak, *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, s. 151.

²⁵ Kasprzak, *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, s. 151.

²⁶ Kasprzak, *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, s. 153.

²⁷ Kasprzak, *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, s. 153-154.

Aniołowie zajmują istotne, chociaż nie najważniejsze, miejsce w Wiktorynowym komentarzu do Apokalipsy św. Jana. Czasem jedynie krótko je wspomina, jak choćby wtedy, gdy, objaśniając atrybuty ewangelistów, przypomina, że anioł objawił się kapłanowi Zachariaszowi składającemu ofiarę za lud²⁸. W komentarzu do otwarcia księgi w Ap 5,2 Wiktoryn podkreśla przede wszystkim znaczenie Chrystusa, który dokonał tego, czego nie mogli ani niebiescy aniołowie, ani ziemscy ludzie czy już przebywający w niebie – otwarcie bowiem Testamentu jest cierpieniem i pokonaniem dla ludzi śmierci, a to jedynie godny był uczynić Chrystus, Syn Boży, którego św. Jan w Apokalipsie widzi „jako baranka jakby zabitego, mającego siedem rogów”²⁹. Wiktoryn podkreśla, że nikogo innego do tego zadania nie znaleziono ani wśród aniołów w niebie, ani pośród ludzi na ziemi, ani pomiędzy duszami świętych, którzy już odpoczywają w pokoju³⁰. Nie eksponuje rangi bytów anielskich także wtedy, gdy, objaśniając wyrażenie „wielu aniołów” z Ap 5,11, widzi w nich nie tylko istoty anielskie, ale wręcz wszystkich, którzy niosą Panu uwielbienie za uwolnienie ludzi od zagłady śmierci.

Anioł zstępujący od wschodu słońca³¹ oznacza dla Wiktoryna nie anioła, ale proroka Eliasza zapowiadanego przez Malachiasza: „Oto ja posyłam do was Eliasza z Tiszbe, by skłonił serca ojców ku synom i serce człowieka ku bliźniemu swemu”³². Eliaz Boży posłaniec ma poprzedzić czasy Antychrysta, by poprzez wezwanie do pokuty umocnić Kościół przed strasliwym prześladowaniem i poprowadzić także Żydów, czyli ojców, ku Chrystusowi – do przyjęcia wiary nowego ludu, czyli synów³³. W innym fragmencie jako Eliasza Wiktoryn interpretuje „anioła lecącego środkiem nieba”³⁴, objaśniając: „wcześniej rozprawialiśmy, że to Eliaz, który poprzedza królestwo Antychrysta. Natomiast *inny anioł, podążający*³⁵ za nim jako towarzysz przepowiadania, oznacza proroka”³⁶.

---

²⁸ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* IV 4.

²⁹ Ap 5,6. Wszystkie cytaty biblijne na podstawie łacińskiej ich wersji w komentarzu Wiktoryna są podane w tłumaczeniu własnym.

³⁰ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* V 3.

³¹ Por. Ap 7,2.

³² Ml 3,23-24.

³³ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* VII.

³⁴ Ap 14,6.

³⁵ Ap 14,8.

³⁶ Victorinus, *In Apocalipsin* XIV 1.

W jeszcze innym fragmencie aniołem jest nazywany według egzegety sam Chrystus. Mianowicie „aniołem potężnym”, którym w Ap 10,1 „zstąpił z nieba, obleczony w obłok, a gniew nad Jego głową i twarz Jego jakby słońca, a stopy Jego niczym słup ognia, i trzyma w swym ręku księgę otwartą, i postawił swe stopy na morzu i ziemi” został przez św. Jana według Wiktoryna nazwany nasz Pan, bo jest On posłańcem Ojca Wszchemogącego, co poświadczają także słowa z Księgi Izajasza: „nazywany jest bowiem posłańcem wielkiej rady”³⁷. Chrystus „zawołał głosem wielkim”³⁸, czyli głosem niebiańskim, kiedy ogłaszał ludziom słowa Wszchemogącego Boga, ponieważ po zakończeniu pokuty już później nie będzie nadziei³⁹.

Niewątpliwie jednak Wiktoryn dostrzega, że aniołowie z woli Boga wykonują bardzo ważne zadania, jak choćby sprawują opiekę nad poszczególnymi ludami – jak w Ap 7,1 czterej aniołowie na czterech narożnikach ziemi powstrzymujący cztery wiatry za rzeką Eufrat według egzegety oznaczają aniołów, których Bóg przydzielił każdemu ludowi zgodnie z Pwt 32,8: „ustanowił ich poprzez liczbę aniołów Boga”. Dopóki liczba świętych nie zostanie dopełniona, nie opuszczą swych granic, gdyż przybędą na końcu z Antychrystem⁴⁰.

W innym fragmencie komentarza mającego tutaj szczególne znaczenie parenetyczne Wiktoryn zaznacza, że wszystkie kary, które nadejdą, przez aniołów ich głosem są zsyłane⁴¹. To siedmiu aniołów ma plagi gniewu Boga⁴²: „Zawsze bowiem *gniew* Boga wstrząsa hardym ludem poprzez *siedem plag*, to jest dokładnie tak, jak mówi w Księdze Kapłańskiej⁴³, co na końcu ma się stać, gdy Kościół wyjdzie spośród [pogan]”⁴⁴.

We fragmencie VIII 1 Wiktoryn, sięgając do Ewangelii według św. Mateusza i ksiąg Starego Testamentu, wyraźnie pokazuje znaczenie aniołów, zwłaszcza archaniołów, w walce z diabłem i królestwem Antychrysta:

³⁷ Iz 9,6.

³⁸ Ap 10,3.

³⁹ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* X 1. Jak zauważa Mieczysław Paczkowski, Wiktoryn nawiązuje do koncepcji judeochrześcijańskich, które przedstawiały Syna w kategoriach anielskich, ale Jego godność ukazywały jako znacznie przewyższającą godność aniołów. Por. M. Paczkowski, *Alcuni aspetti teologici dell'Apocalisse in Vittorino di Pe-
tavo*, s. 196 wraz z przyp. 138.

⁴⁰ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* VI 6.

⁴¹ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* XI 2.

⁴² Por. Ap 15,1.

⁴³ Kpł 26,28.

⁴⁴ Victorinus, *In Apocalipsin* XV.

Czytamy także w Ewangelii, że modlitwy Kościoła są wysyłane z nieba przez anioła⁴⁵, przyjmowane i wylwane przeciw gniewowi, i tak jest zaciemniane królestwo Antychrysta przez świętych aniołów. Mówi bowiem: „Módlcie się, abyście nie ulegli pokusie”⁴⁶. „Albowiem będzie wielki ucisk, jakiego nie było od początku i narodzin świata, i, gdyby Pan nie skrócił owych dni, nie ocalałoby na ziemi żadne ciało”⁴⁷. Tych więc siedmiu wielkich archaniołów posyła, by wstrząsnęli królestwem Antychrysta. Albowiem i sam Pan rzekł w Ewangelii: „Wówczas Syn Człowieczy wyśle swoich posłańców i zbiorą wybranych Jego z czterech stron świata od krańców nieba aż do jego granic”⁴⁸. A wcześniej powiedział: wtedy „nastanie pokój dla ziemi, gdy powstanie przeciw nim siedmiu pasterzy i osiem cierpień «ludzkich» i Asyrię” – to jest Antychrysta – „okrążą w dolinie Neboth”⁴⁹: na potępienie diabła. Również Eklezjastes podobnie powiedział: „Gdy poruszeni zostaną stróże domu”⁵⁰. Sam bowiem Pan tak rzekł: „Kiedy przybyli do niego słudzy i powiedzieli mu: Panie, czyż nie zasialiśmy dobrego nasienia na twym polu? Skąd więc tam kąkol? Odpowiedział im: Nieprzyjaciel to uczynił. Oni rzekli: Chcesz, pójdziemy i wyrwiemy go z korzeniami? Mówi im: Nie, pozwólcie obojgu rosnąć aż do żniwa. I w odpowiednim czasie – rzecze – powiem żeńcom, by zebrali kąkol i rzucili w ogień, pszenicę zaś zwieźli do spichlerzy”⁵¹. Apokalipsa tu wyjaśnia, że tymi żeńcami i pasterzami, i sługami są archaniołowie⁵².

W komentarzu autor wspomina jeszcze parę razy o złym aniele, buntowniku, czyli diable, Antychryście. Jest on czerwonym smokiem z Ap 12,3, który stoi i czeka, by pożreć syna niewiasty zaraz po narodzinach, nie wiedząc, że niczego złego Mu nie może uczynić:

to jest diabeł, oczywiście anioł buntownik, który mniemał, że zagłada wszystkich ludzi może być jednakowa poprzez śmierć. Jednak ten, który nie narodził się z nasienia, niczego śmierci nie był dłużny, dlatego że nie mógł *pożreć*

---

⁴⁵ O aniołach modlitwy, zob. Daniélou, *Aniołowie i ich misja*, s. 117-119.

⁴⁶ Mt 26,41.

⁴⁷ Mt 24,21.

⁴⁸ Mt 24,31.

⁴⁹ Mi 5,5.

⁵⁰ Koh 12,3.

⁵¹ Mt 13,27.

⁵² Victorinus, *In Apocalipsin VIII* 1. Fragmenty komentarza Wiktoryna w tłumaczeniu własnym.

go, to jest w śmierci zatrzymać. Albowiem «trzeciego dnia zmartwychwstał. I wreszcie nim rozpoczął działalność», przystąpił do Niego, by Go kusić jak człowieka, lecz gdy zobaczył, że On nie jest takim, jak sądził, *odszedł od Niego, rzecze, aż do czasu*⁵³.

Dalej powraca wątek walki Michała i dobrych aniołów z Antychrystem i jego zbuntowanymi aniołami: „Nastąpiła wojna w niebie: Michał i jego aniołowie walczyli ze smokiem i smok walczył i jego aniołowie, i nie znalazł miejsca w niebie. I zrzuty został wielki smok, wąż starodawny, spadł na ziemię”⁵⁴, co dla Wiktoryna oznacza początek przyjścia Antychrysta, który wychodzi z piekła, o czym – jak przypomina autor komentarza – mówi również Paweł Apostoł: „Jeśli wprawdzie nie przyjdzie człowiek grzechu, syn zatracenia, nieprzyjaciel, który się wyniesie ponad wszystko, który Bogiem jest nazywany oraz odbiera cześć”⁵⁵. Najpierw Wiktoryn wplata między te dwie wypowiedzi jeszcze wątek Eliasza: „Wcześniej jednak trzeba, żeby Eliasz przepowiadał i by nastąpiły czasy czyniące pokój, i tak później, gdy minęły *trzy lata i sześć miesięcy* zgodnie z przepowiednią Eliasza, *zostaje on zrzuty z nieba*, gdzie aż do wtedy miał moc wstępować, i wszyscy zbuntowani aniołowie”⁵⁶.

Słowa z Ap 12,4 o „trzeciej części” („ogon smoka zmiotł trzecią część gwiazd”) Wiktoryn objaśnia dwójako, przy czym popiera drugą interpretację mówiącą, że ową częścią nie są ludzie, ale zbuntowani aniołowie, których księciem jest Antychryst: „Wielu tak myśli: że *trzecią część* ludzi wierzących może on uprowadzić, lecz, i to trzeba raczej tak właśnie pojmować, aniołów mu posłusznych, gdyż odtąd był ich księciem, gdy przekroczył [swe] uprawnienia”⁵⁷.

Zbuntowani aniołowie współdziałają w komentarzu Wiktoryna z fałszywymi prorokami, którzy sprawiają wrażenie, że są sprawiedliwymi ludźmi, oraz z magami, którzy wskrzeszają martwych. Te działania doprowadzą do opanowania świątyni w Jerozolimie przez Antychrysta:

---

⁵³ Łk 4,13; Victorinus, *In Apocalipsin* XII 2.

⁵⁴ Ap 12,7.

⁵⁵ 2Tes 2,3.

⁵⁶ Victorinus, *In Apocalipsin* XII 6. O Michale archaniele w Apokalipsie, zob. T.M. Dąbek, *Św. Michał Archanioł w Apokalipsie*, w: *Michał Archanioł*, t. 1: *Zagadnienia teologiczne*, red. S. Łacki – H. Oleschko, Marki 2012, s. 103-121.

⁵⁷ Victorinus, *In Apocalipsin* XII 7.

*Inna wielka bestia z ziemi*⁵⁸ – fałszywy prorok, który uczyni znaki i cuda i kłamstwa przed nim *na oczach ludzi*, jego nazywa *posiadającym rogi jak baranek* – to jest, ma wygląd jakby sprawiedliwego człowieka – *i mówiącym jak smok*⁵⁹, pełen jest diabelskiego zła. Albowiem on *uczyni na oczach ludzi* to, że będzie się wydawać, iż zmarli powstają, «*lecz na oczach ludzi. I ogień zstąpi z nieba, lecz na oczach ludzi*» – gdyż *na oczach ludzi* dokonują tych rzeczy także magowie poprzez zbuntowanych aniołów – i to także uczyni, że umieści złotą postać⁶⁰ Antychrysta w świątyni w Jerozolimie i wkroczy tam zbuntowany anioł, i wreszcie przekaże głosy i wróżby. *On także sprawi, że niewolnicy i wolni otrzymają znamię na czołach lub na prawej ręce*⁶¹ – liczba jego imienia – *aby nikt inny nie mógł kupić czy sprzedać jak tylko ten, kto będzie mieć znak*⁶². O tym natomiast odstępstwie ludzi, o odrzuceniu Boga i znieważeniu już wcześniej powiedział Daniel: *I stanie świątynia jego między górą morza a dwoma morzami*⁶³, czyli w Jerozolimie, a postawi tutaj wtedy postać złotą, jak to uczynił król Nabuchodonozor. O tym Pan, ponownie przypominając, mówi do wszystkich Kościołów o ostatecznych czasach: *Kiedy zobaczycie odrzucenie przez odstępstwo, o którym mówi prorok Daniel, stojące w miejscu świętym, gdzie nie wolno, kto czyta, niech rozumie*⁶⁴. O „odrzuceniu” mówi się, gdy Bóg jest w pogardzie, bo czci się idole; a o „odstępstwie”, gdyż chwiejni ludzie oddzieleni od zbawienia są zwodzeni przez fałszywe znaki i cuda⁶⁵.

Jednak królestwo Antychrysta, określane jako Babilon i nierządnicą zasiadająca na wielu wodach, prześladująca wyznawców Chrystusa, ulegnie zagładzie: „po naradzie wodzowie jego zamierzają pokonać owo państwo *wielki Babilon*, [tu] jego upadek jest poświęcony”⁶⁶. Wiktoryn podkreśla, że to poprzez „dekrety senatu” tej kobiety nierządnej, pijanej „krwią świętych i krwią świadków Jezusa Chrystusa”⁶⁷, uchwalane „wśród wszystkich narodów przeciwko przekazowi wiary, choć już spotykał się on

⁵⁸ Ap 13,11.

⁵⁹ Ap 13,11.

⁶⁰ Ap 13,14.

⁶¹ Ap 13,16.

⁶² Ap 13,17.

⁶³ Dn 11,45.

⁶⁴ Mt 24,15.

⁶⁵ Victorinus, *In Apocalipsin* XIII 4.

⁶⁶ Victorinus, *In Apocalipsin* XIV 1.

⁶⁷ Ap 17,6.

z życzliwością⁶⁸ na świętych spadły wszystkie cierpienia⁶⁹. Dalej Wiktoryn wyjaśnia:

Siedzi zaś kobieta na bestii różowej⁷⁰, inspiratorka zabójców, ma postać diabła. Tam też są głowy te, o których pamiętamy i już rozprawialiśmy o nich. Ją zaś nazywa Babilonem ze względu na rozproszenie narodów – w Apokalipsie i u Izajasza. Ezechiel natomiast nadaje jej nazwę Sor. Wreszcie zaś, jeśli byś porównał, co zostało powiedziane o Sor i co o Babilonie powiedział Izajasz i Apokalipsa, odkryjesz, że to wszystko jest tym samym⁷¹.

Słowa „Poślij ostry sierp i zbieraj winne grona”⁷² mają zapowiadać zagładę narodów w czasie przyjścia Pana, gdy dopełni się królestwo Antychrysta i nastanie królestwo świętych⁷³. Kara za uciskanie wierzących spadnie na grzeszników oraz diabła i jego aniołów:

Mówi zaś, że został posłany do tłoczni gniewu Boga i wydeptany poza miastem⁷⁴, deptanie tłoczni jest zapłatą grzesznika. I wypłynęła krew aż po wędzidła koni: popłynie kara aż na książąt ludów, to jest przywódców, czy to na diabła, czy to na jego aniołów. W ostatniej walce przyjdzie kara za krew przelaną – jak to wcześniej zostało przepowiedziane: W krwi zgrzeszyłeś i krew cię prześladowuje⁷⁵.

W komentarzu biskupa Petowium do Ap 20 pojawia się ważny dla każdego millenarysty wątek tysiącletniego królestwa. Wiktoryn zapisuje, że w czasie przyjścia Pana „purpurowy diabeł jest zamknięty”⁷⁶ oraz wszyscy jego aniołowie buntownicy w czeluści otchłani, a po upływie tysiąca lat zostanie puszczony na narody służące Antychrystowi, aby zginęły, na co zasłużyły. Potem nastąpi powszechny sąd⁷⁷. Cytuje także fragment Ap 20,4 mówiący o tym, jak ożyli zmarli zapisani w księdze

---

⁶⁸ Victorinus, *In Apocalipsin* XIV 2.

⁶⁹ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* XIV 2.

⁷⁰ Ap 17,3.

⁷¹ Victorinus, *In Apocalipsin* XIV 2.

⁷² Ap 14,18.

⁷³ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* XIV 3.

⁷⁴ Ap 14,19-20.

⁷⁵ Ez 35,6; Victorinus, *In Apocalipsin* XIV 4.

⁷⁶ Ap 20,2.

⁷⁷ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* XX 1.

życia⁷⁸ i królowali z Chrystusem tysiąc lat (*mille annos*), co objaśnia jako pierwsze zmartwychwstanie (*resurrectio prima*) – wobec człowieka, który ma udział w tym zmartwychwstaniu i jest *beatus et sanctus*, nie ma władzy druga śmierć (*mors secunda*)⁷⁹. Pierwsze zmartwychwstanie Wiktoryn objaśnia, przypominając także jeszcze inny fragment z Apokalipsy mówiący o baranku stojącym ze stu czterdziestoma czterema tysiącami⁸⁰. Wiktoryn owych „stojących z Chrystusem” interpretuje jako „Żydów, którzy uwierzyli w ostatnich czasach dzięki przepowiadaniu Eliasza, o których świadczy Duch nie tylko poprzez dziewicze ciało, lecz i język”⁸¹. Uczestników pierwszego zmartwychwstania Wiktoryn określa jako przyszłą wspaniałą społeczność-państwo (*civitas futura et speciosa*)⁸² ukazywaną oczywiście przez księgę Apokalipsy, ale i fragmenty listów św. Pawła:

O tym *pierwszym zmartwychwstaniu* tak też powiedział Paweł Kościołowi w Macedonii: *O tym bowiem tak wam – rzecze – powiedzieliśmy według słowa Boga, gdyż sam Pan, powstający na dźwięk trąby Bożej, zstąpi z nieba; i zmarli w Chrystusie wstaną pierwsi, potem my, którzy żyjemy, razem z nimi zostaniemy porwani na obłoki naprzeciw Pana <w powietrze i tak zawsze z Panem> będziemy*⁸³. Usłyszeliśmy, że mówi się o trąbie. Trzeba się przyrzec, co w innych miejscach Apostoł nazywa inną trąbą. Mówi zatem w Liście do Koryntian: *Na dźwięk ostatniej trąby powstaną zmarli, staną się nieśmiertelni, a my będziemy odmienieni*⁸⁴. Powiedział, że umarli jako nieśmiertelni powstaną, by otrzymać karę, natomiast my – wiadomym jest – zostajemy przemienieni i okryci chwałą. Gdzie usłyszeliśmy więc, że jest ostatnia trąba, powinniśmy rozumieć ją jako pierwszą, są zaś *dwa zmartwychwstania*. Ilu więc nie weźmie udziału w *pierwszym zmartwychwstaniu i królowaniu z Chrystusem nad światem – nad wszystkimi narodami – powstaną oni na dźwięk ostatniej trąby po tysiącu lat, czyli na ostatnie zmartwychwstanie*, między bezbożnymi i grzesznikami, i różnego rodzaju winowajcami. Słusznie dodaje, mówiąc: *Błogosławiony i święty, kto ma udział w pierwszym*

⁷⁸ Por. Ap 21,27.

⁷⁹ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* XX 1.

⁸⁰ Por. Ap 14,1. Zob. Victorinus, *In Apocalipsin* XX 1.

⁸¹ Por. Victorinus, *In Apocalipsin* XX 1.

⁸² Por. Victorinus, *In Apocalipsin* XX 2.

⁸³ 1Tes 4,15.

⁸⁴ 1Kor 15,52.

*zmarłychwstaniu: a nad nim śmierć druga nie ma władzy*⁸⁵. Śmierć zatem druga jest karą w piekle⁸⁶.

Apostoł Paweł zatem mówi o powstaniu Pana i Jego zstąpieniu z nieba na dźwięk trąby, a także o powstaniu na dźwięk ostatniej (czyli – jak interpretuje Wiktoryn – pierwszej: *novissimam tubam, intellegere debemus et primam*) trąby zmarłych w Chrystusie, a także żyjących, którzy przemienieni razem z nimi zostaną porwani na obłoki naprzeciw Pana⁸⁷. Ponieważ są dwa zmarłychwstania (*duae resurrectiones*), to – jak tłumaczy Wiktoryn w powyższym fragmencie – ci, którzy nie wezmą udziału w pierwszym zmarłychwstaniu i w królowaniu z Chrystusem nad światem, nad wszystkimi narodami, powstaną także na dźwięk ostatniej trąby po tysiącu lat, a to ostatnie zmarłychwstanie będzie wspólne z bezbożnymi i grzesznikami, i różnego rodzaju winowajcami. Ich czeka druga śmierć – w piekle (*mors autem secunda castigatio est in infernum*)⁸⁸. Tak ludzie źli służący Antychrystowi poniosą zasłużoną karę.

Na koniec warto krótko wspomnieć, że Wiktoryn zagadnienie aniołów poruszał także w krótkim dziele *De fabrica mundi (O stworzeniu świata)* komentującym początek Księgi Rodzaju. Jak zauważa Nikolay A. Khandoga (Chandoga), w opisie czwartego dnia stworzenia, gdy pojawiają się słońce i księżyc łączące dzień i noc w dwadzieścia cztery godziny: dwanaście godzin dnia i dwanaście godzin nocy, „strażnikami” lub świadkami tych godzin są pierwotni aniołowie stworzeni pierwszego dnia, a więc starsi od innych aniołów (aniołów i archaniołów – oni zostaną stworzeni szóstego dnia, zaraz po nich powstanie człowiek⁸⁹) i reszty stworzeń⁹⁰. Jest to dwunastu aniołów dnia i dwunastu aniołów nocy (*diei angeli duodecim*,

⁸⁵ Ap 20,6.

⁸⁶ Victorinus, *In Apocalipsin XX 2*.

⁸⁷ Por. 1Tes 4,15; Victorinus, *In Apocalipsin XX 2*.

⁸⁸ Por. Victorinus, *In Apocalipsin XX 2*.

⁸⁹ Por. N.A. Khandoga, *Cosmology of Saint Victorinus of Poetovio: from the Creation of Light to the Creation of Adam*, WST 35/2 (2022) s. 93-94. Te niezliczone anioły służą człowiekowi jako starsi bracia w pełnej wolności, wypełniając wolę Boga: „«countless» angels serve man as older brothers, with full freedom, and through this do the will of God” (Khandoga, *Cosmology of Saint Victorinus of Poetovio: from the Creation of Light to the Creation of Adam*, s. 94).

⁹⁰ Por. Khandoga, *Cosmology of Saint Victorinus of Poetovio: from the Creation of Light to the Creation of Adam*, s. 87: „the «keepers» or witnesses of the 24 hours are the original angels, who are older than the other angels, that is, the angels and archangels, because they were created on the first day when God separated light from darkness”.

noctis angeli duodecim) – zgodnie z liczbą godzin dnia i nocy – i w złotych koronach na głowie oraz w białych szatach zasiadają przed tronem Boga, nieustannie wielbiąc Go za dzieło stworzenia i uczestnicząc w kosmicznej liturgii, złączeni z substancją światła stworzonego pierwszego dnia⁹¹. Zatem w zakończeniu tego krótkiego traktatu Wiktoryna *O stworzeniu świata* dwudziestu czterech starców z Apokalipsy⁹² zostaje utożsamionych z tymi aniołami stworzonymi już pierwszego dnia⁹³.

Analiza zachowanych fragmentów tekstu *Commentarius in Apocalypsim* Wiktoryna z Petowium wykazuje, że wątki angelologiczne interesowały tego egzegetę, choć oczywiście nie były dla niego najważniejsze w komentowaniu księgi Janowej Apokalipsy. Aniołowie w jego interpretacji oznaczają wszystkich, którzy wielbią Boga, czasem istoty (także ludzi), którym Bóg powierzył misję do wykonania, jak choćby Eliasza, a także Chrystusa. *Angeli* są również istotami anielskimi – dobrymi lub złymi, stąd niebiescy aniołowie opiekują się ludźmi i światem, wspierają modlitwy, wymierzają karę Bożą, walczą z aniołami buntownikami. Diabeł, Antychryst i jego królestwo zostanie pokonane, ludzie mu służący otrzymają zasłużoną karę piekła.

Bibliography

Sources

- Augustinus, *Enarrationes in psalmos*, PL 37; CCL 39, ed. E. Dekkers – J. Fraipont, Turnhout 1956.
- Cassiodorus, *Compexiones in Apocalypsi*, CCL 107, ed. R. Gryson, Turnhout 2003; PL 70, 1381A-1382A, 1405-1418.
- Hieronymus, *De viris illustribus*, PL 23; HO 15, ed. B. Degórski, Roma 2014.
- Hieronymus, *In Ecclesiasten*, CCL 72, ed. P. de Lagarde – G. Morin – M. Adriaen, Turnhout 1959.
- Hieronymus, *Epistulae*, CSEL 55, ed. I. Hilberg, Vindobonae 1912.

---

⁹¹ Por. Khandoga, *Cosmology of Saint Victorinus of Poetovio: from the Creation of Light to the Creation of Adam*, s. 87-88.

⁹² Por. Ap 4,4.

⁹³ Por. Victorinus, *De fabrica mundi* 10, CCL 5. Por. L.J. Stevens, *Twenty-Four Elders: Revelation and the Old Testament Canon in Victorinus and Melito*, JECS 30/2 (2022) s. 187; Khandoga, *Cosmology of Saint Victorinus of Poetovio: from the Creation of Light to the Creation of Adam*, s. 87.

Victorinus, *Commentarius in Apocalypsim et De fabrica mundi*, CSEL 49, ed. J. Haussleiter, Vindobonae – Lipsiae 1916, tł. Victorin de Poetovio, *Sur l'Apocalypse, suivi du 'Fragment chronologique' et de 'La Construction du monde'*, SC 423, ed. M. Dulaey, Paris 1997; Victorinus Poetovionensis, *Opera quae supersunt. Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi. Tractatus de fabrica mundi. Fragmentum de vita Christi*, CCL 5, ed. R. Gryson, Turnhout 2017.

Studies

- Daniélou J., *Aniołowie i ich misja*, tł. K. Kubaszczyk, Warszawa – Ząbki 2006.
- Daniélou J., *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, Kraków 2002.
- Dąbek T.M., *Aniołowie opiekunami Kościoła w Apokalipsie św. Jana*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 37/4 (1984) s. 305-313.
- Dąbek T.M., *Św. Michał Archanioł w Apokalipsie*, w: *Michał Archanioł*, t. 1: *Zagadnienia teologiczne*, red. H. Oleschko – S. Łącki, Marki 2012, s. 103-121.
- Dulaey M., *Jérôme 'éditeur' du Commentaire sur l'Apocalypse de Victorin de Poetovio*, „Revue d'Études Augustiniennes et Patristiques” 37 (1991) s. 199-236.
- György H., *Kezdet, vég, Krisztus*, w: *Poetovioi Victorinus, Kezdet és vég: A Teremtés könyvéről és a Jelenések könyvéről*, red. H. György, Budapest 2017, s. 7-16.
- Kasprzak D., *Drugi millenaryzm w ujęciu Wiktoryna z Poetovium*, w: *Między Biblią a kulturą*, red. T. Jelonek – R. Bogacz, Biblia w Kulturze Świata 2, Kraków 2011, s. 43-57.
- Kasprzak D., *Kształtowanie się nauki o niebie w teologii patrystycznej I-III wieku*, Kraków 2017.
- Kasprzak D., *Wiktoryn z Poetovium – pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, „Analecta Cracoviensia” 43 (2011) s. 143-157.
- Khandoga N.A., *Cosmology of Saint Victorinus of Poetovio: from the Creation of Light to the Creation of Adam*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 35/2 (2022) s. 82-101.
- Księga o aniołach*, red. H. Oleschko, Kraków 2002.
- Longosz S., *Opiekuńcza funkcja aniołów w nauce Ojców Kościoła (zarys problemu)*, w: *Księga o aniołach*, red. H. Oleschko, Kraków 2002, s. 151-205.
- Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski – W. Stawiszyński, Poznań 2018.
- Paczkowski M., *Alcuni aspetti teologici dell'Apocalisse in Vittorino di Petovio*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 5 (2012) s. 175-206.
- Paczkowski M.C., *Aniołowie w starożytnej literaturze chrześcijańskiej (II-IV wiek)*, w: *Anioł w literaturze i w kulturze*, red. J. Ługowska – J. Skawiński, Wrocław 2004, s. 30-55.
- Paczos K., *Wstęp*, w: J. Daniélou, *Aniołowie i ich misja*, tł. K. Kubaszczyk, Warszawa – Ząbki 2006, s. 5-12.

-
- Rosiński F.M., *Aniołowie w Nowym Testamencie*, w: *Anioł w literaturze i w kulturze*, t. 2, red. J. Ługowska, Wrocław 2005, s. 13-33.
- Rosiński F.M., *Koncepcja aniołów w Starym Testamencie*, w: *Anioł w literaturze i w kulturze*, red. J. Ługowska – J. Skawiński, Wrocław 2004, s. 13-29.
- Sieg F., *Siedem gwiazd – aniołowie siedmiu Kościołów (Ap 1,20)*, „The Biblical and Liturgical Movement” 36/2 (1983) s. 131-137.
- Stevens L.J., *Twenty-Four Elders: Revelation and the Old Testament Canon in Victorinus and Melito*, „Journal of Early Christian Studies” 30/2 (2022) s. 165-192.
- Tixeront J., *A Handbook of Patrology*, London 1923.